

DE MANIE VAN HET HANDWERKEN

Handwerken in negentiende-eeuwse Nederlandse vrouwentijdschriften

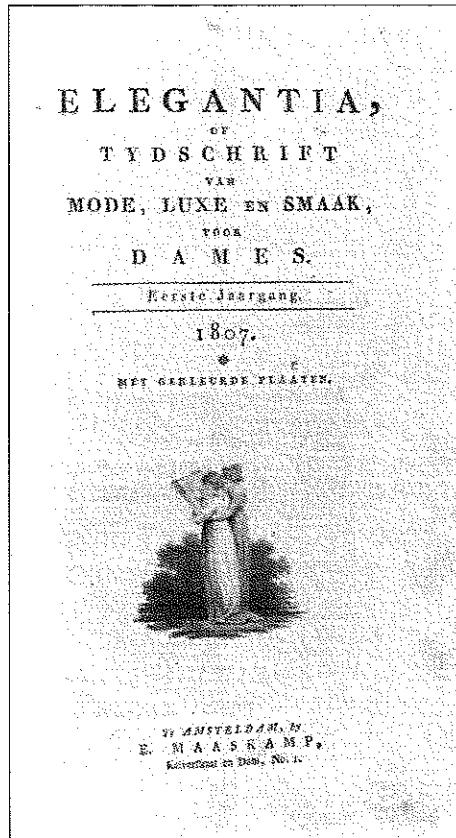
Lotte Jensen

'In dienzelfden tijd zuchtte ik vaak onder het eindeloze borduren en veelvuldige kopjeswasschen: "och, was ik maar een jongen, dan kon ik studeeren als mijn broer en dominee worden!"' Aan het woord is de negentiende-eeuwse schrijfster en feministe Codien Zwaardemaker-Visscher (1835-1912). Ter gelegenheid van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid blikte ze in 1898 terug op een halve eeuw vrouwenemancipatie. Ze concludeerde dat er inmiddels veel ten goede veranderd was, maar ze was bepaald niet enthousiast over de talloze uren die ze tijdens haar jeugd achter haar borduurwerk had doorgebracht. Al dat 'eindelooze borduren' had ze maar wat graag voor een studie willen inruilen. Als ze het zelf voor het zeggen had gehad, dan was ze in de voetsporen van haar vader getreden en dominee geworden.

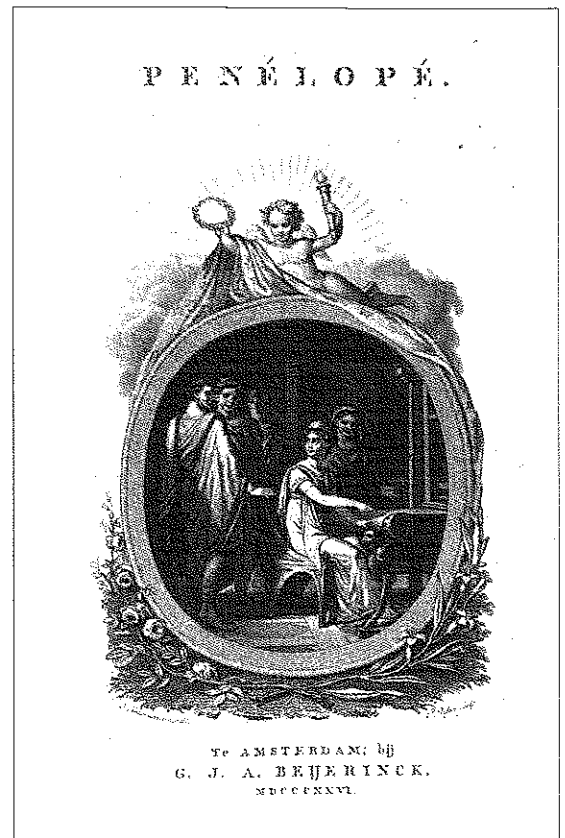
De reactie van Zwaardemaker-Visscher is wel te begrijpen wanneer we ons verplaatsen naar het jaar 1850. De gevierde schrijfster was toen nog maar een meisje van vijftien jaar, dat zojuist haar schoolopleiding had afgerond. In de jaren daarna bracht ze alle dagen thuis door, totdat ze op haar eenentwintigste trouwde met de uitgever Cornelis Zwaardemaker en het huis uitging. Zwaardemaker-Visscher volgde het gangbare levenspatroon voor meisjes in die dagen. Het was in die tijd gebruikelijk dat meisjes hooguit tot hun vijftiende of zestiende jaar naar school gingen. Op die leeftijd werd hun opleiding voltooid geacht, want het was hun eigenlijke bestemming om te trouwen, het huishouden te besturen en de kinderen groot te brengen. Van vakopleidingen of vervolgstudies was toen nog geen sprake.² In de tussentijdse jaren tot het huwelijk probeerden ze hun tijd zo nuttig mogelijk te besteden met bijvoorbeeld, lezen, musiceren, wandelen en of ze dat nu leuk vond of niet, met borduren, eindeloos borduren.

HANDWERKRAGE

Anno 1850 hoefden jonge vrouwen zoals Codien Zwaardemaker-Visscher er niet voor te vrezen dat de voorraad patronen uitgeput zou raken, want de markt werd overspoeld met allerlei handwerkuitgaven. Wekelijks, zo niet dagelijks, verschenen er nieuwe borduuralbums, knoop- en breiboekjes en tapisseriepatronen, waaruit ze inspiratie konden putten. In korte tijd verschenen bijvoorbeeld *Eutropia, of handboek voor het schoone geslacht, bevattende eene beknopte doch duidelijke beschrijving van de fraaiste en nuttigste vrouwelijke handwerken* (1844-45, 2 dln.), *Verzameling van nieuwe en elegante breiwerken* (2e dr. 1844-1848, 4 dln.), *Knoopboekje, of volledige handleiding tot het vervaardigen van vele soorten van knoopwerken* (2e dr. 1847), *Album van knoopwerken in kleuren en in knooptouw* (1847) en *Album voor handwerken in veterband* (1847).³ Wie de productie uit die jaren overziet, kan niet anders concluderen dan dat er sprake moet zijn geweest van een ware handwerkrage. Een belangrijke impuls werd gegeven door een relatief nieuw genre dat in dezelfde tijd aan zijn opmars begon: het vrouwentijdschrift. Mede dankzij het vrouwentijdschrift kon het handwerken aan ongekende populariteit winnen, en andersom kon het vrouwentijdschrift juist dankzij het handwerken uitgroeien tot een van de bloeiendste en populairste media van de negentiende eeuw.

Afbeelding 1
Titelblad van *Elegantia, of tydschrift van mode, luxe en smaak voor dames* (1807-1814). Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Z 278.

Afbeelding 2
Titelblad van *Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd* (1821-1835). Universiteitsbibliotheek Utrecht, B OCT 3370.

In het hiernavolgende overzicht wordt een korte impressie gegeven van de handwerkkrage zoals die tot uiting kwam in de negentiende-eeuwse Nederlandse vrouwenbladen. Daarbij wordt niet zozeer ingegaan op allerlei technische aspecten rondom het handwerken (materialen, aard van de instructies enzovoort), maar zal veeleer gekeken worden naar de cultuurhistorische inbedding van deze bladen en zal aandacht besteed worden aan de vraag hoe het grote succes van deze bladen kan worden verklaard.

HANDWERKEN IN NEDERLANDSE NEGENTIENDE-EEUWSE VROUWENBLADEN

De oudste Nederlandstalige vrouwenbladen dateren uit het einde van de achttiende eeuw en bevatten voornamelijk moralistische literatuur, tips voor het huishouden en korte anekdotes. De meeste bladen hadden slechts een zeer korte bestaansduur: na enkele nummers werden ze wegens gebrek aan succes weer gestaakt.⁴

Het eerste vrouwenblad dat een zekere mate van succes had was *Elegantia of tydschrift van mode, luxe en smaak voor dames* (1807-1814, afbeelding 1). Dit tijdschrift was grotendeels gebaseerd op het Franse *Journal des dames et des modes* en besteedde veel aandacht aan

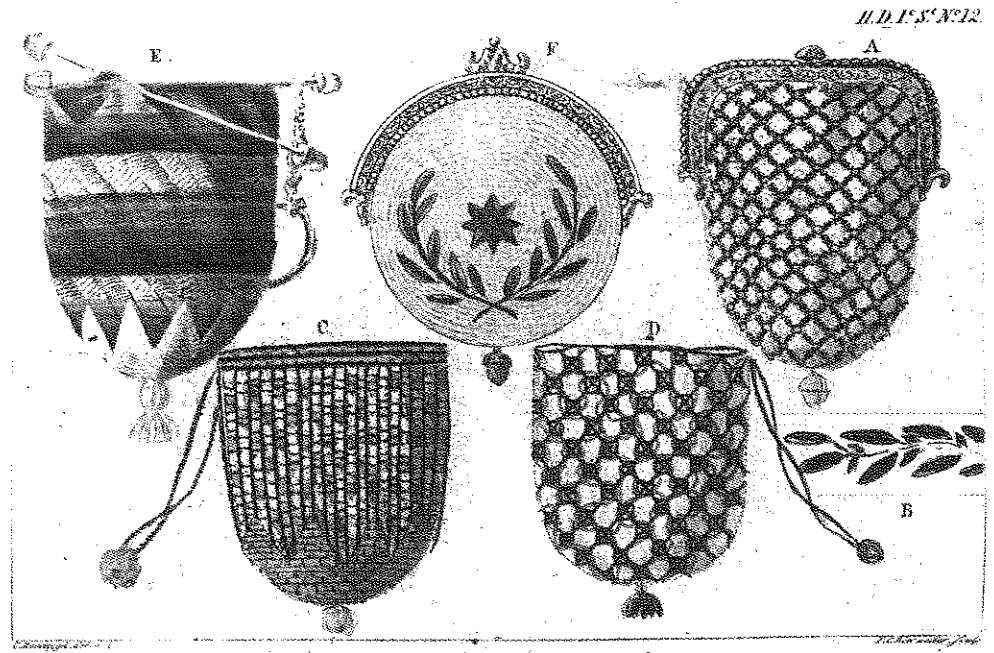
actuele ontwikkelingen op het terrein van de mode. Daarnaast bevatte het korte verhalen, essays, artikelen en zo nu en dan toneelrecensies en borduurpatronen. Tussen 1811 en 1813 moest de uitgave om politieke redenen echter alweer worden gestaakt en de herstart in 1814 was slechts van korte duur.

De echte doorbraak van het Nederlandse vrouwentijdschrift kwam in 1821, met de verschijning van *Penélopé of maandwerk aan het vrouwelijk geslacht toegewijd* (afbeelding 2).

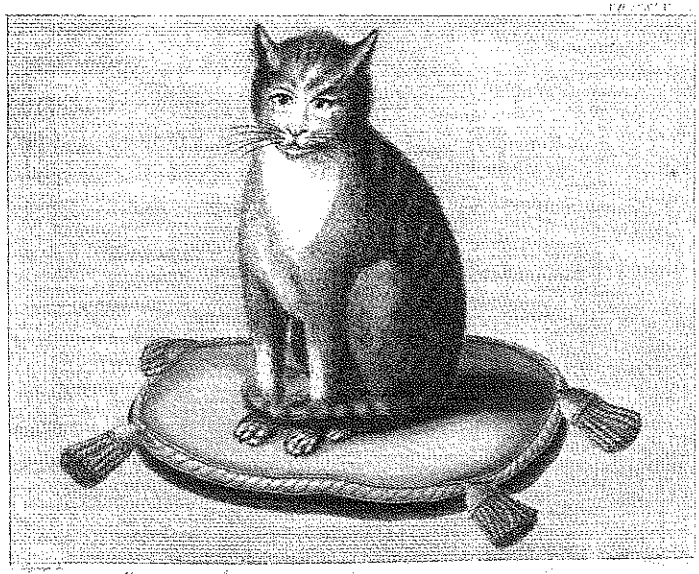
Veertien jaar lang rolde maandelijks of tweemaandelijks een nieuw nummer van de persen. De redactrice, Anna Barbara van Meerten-Schilperoort, wist een ruime kring van lezeressen aan zich te binden: het blad telde ruim 450 intekenaren, onder wie de Koningin der Nederlanden. Gezien de hoge abonnementsprijs, f 15,00 per jaargang, was dat een fors aantal. Uit die hoge prijs valt ook op te maken dat het blad zich vooral richtte op welgestelde meisjes en vrouwen. Het geheim van het succes was de combinatie van lectuur en handwerken, twee vormen van vrijetijdsbesteding die goed aansloten bij de smaak van het publiek. Maar liefst een derde van ieder nummer (gemiddeld zestien pagina's) was gevuld met handwerkpatronen en -instructies. Deze handwerkafdeling bevatte fraaie zwart-wit- en kleurenpatronen voor uiteenlopende zaken, zoals kussens, pantoffels, haardkleedjes, mandjes, brievenstasjes en opbergdoosjes. Alle handwerkobjecten behoorden tot het terrein van de 'fraaie handwerken', dat wil zeggen dat de nadruk op de decoratieve en niet de functionele functie lag. De handwerkobjecten dienden dus ter aankleding en verfraaiing van het interieur. Eenmaal nam de slimme redactrice een patroon op ter decoratie van 'eene portefeuille voor leesgezelschappen', waarin de oude afleveringen van *Penélopé* konden worden bewaard.

De handwerkafdeling stond in het teken van een bezigheidsethiek: geen uurtje mocht de vlijtige huisvrouw onbenut laten, geen minuutje mocht verloren gaan. Liever diende ze naald en draad ter hand te nemen voor het maken van een 'met goud geborduurde dansschoen' of een 'Een gryze kat en tapisserie Turque voor een vuurscherm' (afbeelding 3 en 4). De vlijtige jonge vrouw diende de vertrekken van het huis zo fraai mogelijk te versieren. Volgens de redactrice zag de woonkamer er idealiter als volgt uit: 'op den grond lag een kleed, waarom zij een' rand genaaid had. De stoelen en kanapée, van purperkleurig merinos, prijkten met een geborduurden rand. Op een keurig werktafeltje zag men, onder een glas, een blad van wit fluweel, met een bouquet roode roozen. Een paar vazen, met gemaakte bloemen, en een paar korfjes, met vruchten van was, versierden het vertrek, welks wanden met geschilderde of geborduurde tafereelen van hare hand prijkten. Ook de smalle rand om de purperen gordijnen, en de elegante draperie van fijn Oost-Indisch neteldoek, met goud geborduurd, was het werk harer handen'.⁵ Om dat ideaalbeeld te verwezenlijken moest er onophoudelijk gehandwerkt worden. Niet voor niets heette het tijdschrift dan ook *Penélopé*. In afwachting van haar echtgenoot Odysseus weefde de Griekse Penélopé een kleed, dat nooit afkwam, omdat ze 's nachts alles weer uitrafelde.

Ondanks het succes van *Penélopé* zag de redactrice zich in 1835 toch genoodzaakt om de uitgave te staken. Een van de redenen was, zo verklaarde ze later, dat het handwerken tot 'eene manie' was uitgegroeid: de lezeressen stuurden stapels nieuwe patronen in en de redactrice leek het succes niet meer te kunnen bijbenen: 'Ja, de lust tot handwerken werd bijna eene manie, zoo

Stukken van rijkdom sove van loonye.

Une chatte sur un tapis rond de la république.

Afbeelding 3
Handwerkpatroon uit *Penélope* 2
(1823) 12. Universiteitsbibliotheek Utrecht,
B OCT 3370.

Afbeelding 4
Handwerkpatroon uit *Penélope* 5
(1829) 2. Universiteitsbibliotheek Utrecht,
B OCT 3370.

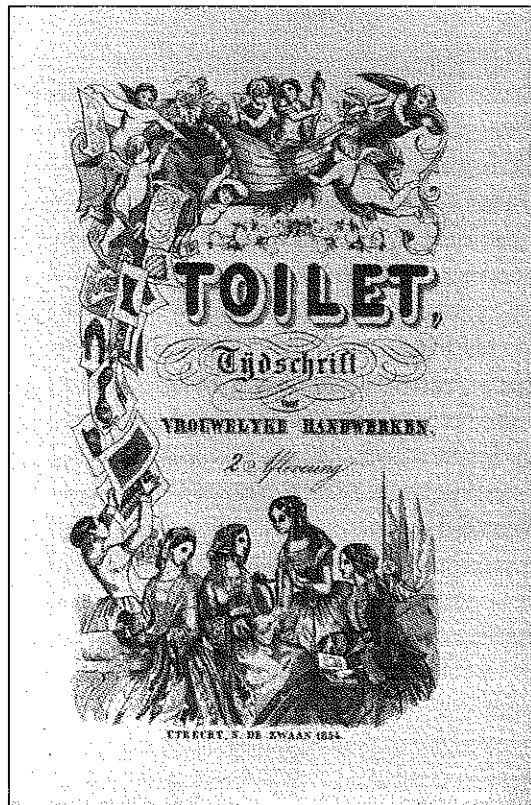
dat ik in de laatste jaren mij zelve wel eens vroeg, of ik mij ook te beschuldigen had, aanleiding gegeven te hebben, dat men hierin te ver ging'.⁶

Na de opheffing van *Penélopé* zou de 'manie' van het handwerken hier te lande eerder toe- dan afnemen. Direct na de opheffing zag namelijk al een ander handwerktijdschrift het licht, namelijk *Aglaja. Tijdschrift voor dames. Verzameling van de nieuwste borduur- en tapisserie-patronen* (1835-1836). In de decennia daarna zou het aandeel handwerken in de vrouwentijdschriften explosief toenemen: de jaren veertig, vijftig en zestig van de negentiende eeuw laten een groeiend aanbod van handwerktijdschriften zien, die steeds goedkoper werden, hogere oplagecijfers telden en dus een breder publiek konden bereiken. Zo verschenen onder meer het *Mode-journaal der nieuwste borduur-, tapisserie-, en breipatronen* (1843-1852), *Album der nieuwste en sierlijkste brei- haak- en knooppatronen voor huis- en schoolgebruik* (1846-1851), *Het Toilet, tijdschrift voor vrouwelijke handwerken* (1848-1854, afbeelding 5), *De Bazar* (1857?-1900), *Victoria. Nieuw tijdschrift voor dames-handwerken, modes enzovoort* (1862) en *Gracieuse* (1862-1936).⁷ Speciaal voor de jeugd was er *De Vlinder. Maandschrift voor vrouwelijke handwerken, ingerigt uitsluitend voor de jeugd* (1862). Lang niet van al deze tijdschriften zijn overigens afleveringen bewaard gebleven. Door het intensieve gebruik zijn de meeste bladen door de tand des tijds aangetast en verloren gegaan.

Een tijdschrift dat hier, tot slot, niet onvermeld mag blijven is de *Aglaja. Maandboekje voor dameshandwerken* (1848-1864, afbeelding 6). Dit handwerkblad, dat slechts een kwartje per aflevering kostte, was zonder enige twijfel veruit het populairste van alle handwerkbladen. De oplage schommelde rond de 5000 exemplaren en het karakter van het blad was duidelijk veel commerciëler dan *Penélopé*. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de strategieën die werden ingezet om nieuwe abonnees te werven. Er werden bijvoorbeeld gratis extraatjes aangeboden, zoals een *Aglaja*-almanak voor het nieuwe jaar, een premieplaat, een tapisseriepatroon of een muziekstuk. Ook bracht de redactie allerlei zelfbedachte 'werktuigen' op de markt, zoals 'een nieuw soort Haakpennen en Houders voor Haakpennen', de 'Aglaja-naaldenmaat' voor bejaarde dames die de draad niet gemakkelijk meer door het oog van een naald konden krijgen en de 'Aglaja-schaar' ofwel een schaar voor reliëf- en tapisseriewerk. De lezeressen konden deze vervolgens bestellen bij het eigen 'Verkoophuis' te Amsterdam.⁸

VERKLARINGEN VOOR HET SUCCES

Uit het voorafgaande is gebleken dat het aantal handwerktijdschriften tussen de jaren veertig en zestig van de negentiende eeuw explosief toenam. Daarmee rijst de vraag naar het *waarom* van de als vanzelfsprekend gemaakte koppeling tussen vrouwen, handwerken en het vrouwentijdschrift. Wat lag er ten grondslag aan deze succesvolle drieslag? Dat vrouwen en handwerken goed samengingen werd door verschillende denkbeelden ondersteund: zo werd onder meer gewezen op biologisch-natuurlijke ('het past bij het huiselijke karakter van de vrouw'), ethische 'het voorkomt dat de vrouw tijd in ledigheid doorbrengt') en kennisvermeerderende aspecten (vrouwen kunnen gelijktijdig lezen en handwerken).⁹ Maar waarom werden de vrouwelijke handwerken zo geschikt geacht om in *periodieke* vorm uit te geven? Anders dan bij bijvoorbeeld de mode en de lectuur, twee andere belangrijke

Afbeelding 5
 Titelblad van Toilet, Tijdschrift voor vrouwelijke handwerken (1848-1854) Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Z 353 / (1854) 2.

Afbeelding 6
 Patroon uit Aglaja, Maandboekje voor dameshandwerken (1856). Universiteitsbibliotheek Amsterdam, XX 82, 1856.

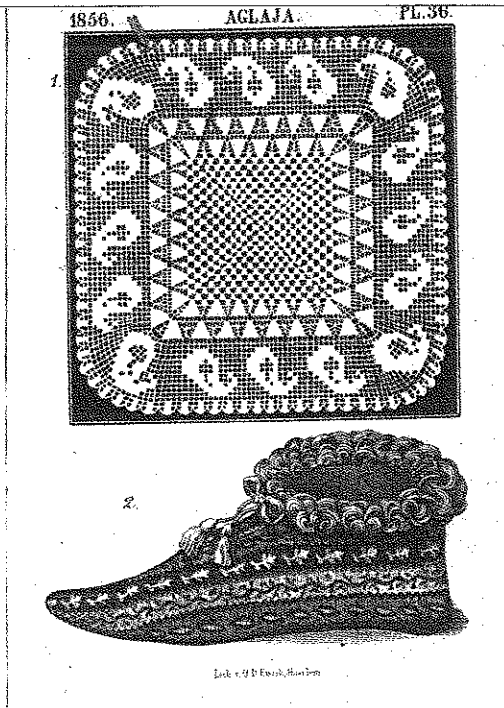
— 4 —

INHOUD.

HAARWERK.	
Broodkleedje.....	Bladz. 145.
BREIWERK.	
Turkse pantoffel.....	153.
Zool van idem.....	159.
Cosmetie-kep.....	159.

VERKLARING DER PLATEN.

Plaat 36. Fig. 1. Geb. Broodkleedje.....	Bladz. 145.
" " 2. Gebr. Turkse pantoffel.....	153.
37. " 1. Armbaad.....	149.
" " 2. Bloemenstuk of Jardinier.....	149.
" " 3. Patroon van idem.....	149.
38. " Gekoopt sassinot.....	
39. " 1. Kroeg, in broderie anglaise en point de rose.....	
" " 2. Opdelg evenz moes, in idem.....	
" " 3. Hoekje voor een zakboek, in plamotif.....	
" " 4. Idem, in idem.....	
" " 5. Strook, in broderie anglaise.....	
" " 6. Idem, in point de rose en festonbezel.....	
" " 7. Idem, in appliqué.....	
" " 8. Idem, in idem.....	
" " 9. Tuschamentel, in point de rose en broderie anglaise.....	
" " 10. Idem, in gajure.....	
" " 11-18. Letters, in glawetis.....	
" " 19. Hoekje voor een zakboek, in idem.....	
" " 20-35. Letters, in idem.....	

ingrediënten van het negentiende-eeuwse vrouwentijdschrift, lijkt de factor 'tijd' of 'trendgevoeligheid' een minder prominente rol te spelen bij het onderdeel handwerken. Wie de handwerkperiodieken doorbladert, treft namelijk op het eerste gezicht een oneindige stroom van hetzelfde aan: de patronen bestonden dikwijls uit kleine variaties op bekende thema's en werden lustig door verschillende tijdschriften met tussenliggende pozen van elkaar gekopieerd. Terwijl de mode voortdurend aan verandering onderhevig was en de verschijning van nieuwe boeken de aanwezigheid van een recensierubriek vereiste, lijkt het handwerken minder aan de actualiteit gebonden te zijn geweest.

Deze constatering blijkt echter te berusten op een a-historisch perspectief, want ook het handwerkwezen was wel degelijk aan modegrillen onderhevig. Dit blijkt bijvoorbeeld uit afkeurende antwoorden van de redactie van de *Aglaja* op verzoeken van lezeressen: 'het gevraagde is te ouderwetsch, om daarop thans in ons tijdschrift terug te komen. In eene der vroege dames-tijdschriften, zal men welligt iets naders omtrent het bewuste kunnen vinden' of 'de door u verlangde kraagjes zijn geheel uit den smaak'.¹⁰ De *Aglaja* stelde bovendien met klem dat de lezeressen juist door de periodieke verschijning op de hoogte konden blijven van de 'nieuwste, schoonste en smaakvolste handwerken' en dat zij op deze wijze de 'lust voor deze' gaande konden houden.¹¹

Het handwerken had dus evenals de mode en de lectuur een trendgevoelig karakter en leende zich om die reden goed voor de uitgave in periodieke porties. Daarmee is echter niet afdoende verklaard waarom nu juist het handwerken zo'n belangrijke impuls gaf aan de ontwikkeling van het Nederlandse vrouwentijdschrift. Misschien biedt de historische context hier uitkomst. De historica Josine Blok heeft betoogd dat in de jaren vijftig en zestig een burgerlijk levensideaal ging overheersen, waarbij de onverenigbaarheid van vrouwen en betaalde arbeid en een centraal beginsel van de Nederlandse samenleving werd. Het toenemende succes van dit burgerlijke huiselijkheidsideaal, dat vrouwen in een economisch afhankelijke positie manoeuvreerde, ging gepaard met een toenemend aantal vrouwen dat tot 'lediggang' was veroordeeld (huishoudelijke arbeid werd in principe door dienstbodes verricht).¹² Tegen deze achtergrond krijgt de golf van handwerk tijdschriften in deze jaren een verklaring: de eindeloze vloed van naai- en borduurpatronen diende er mede toe om deze 'lediggang' te voorkomen. Met de maandelijke toevoer van handwerkpatronen hadden de lezeressen altijd een huiselijke bezigheid onder handbereik, die zowel met deugdzaamheid als vlijt werd geassocieerd. Passend bij de beoogde doelgroepen ging het daarbij vooral om 'fraaie' handwerkobjecten die primair een decoratieve functie hadden. De handwerkperiodieken pasten aldus in een breder stelsel van moreel-economische principes dat aansloot bij een burgerlijk levensideaal.

FEMINISTISCH BORDUREN

Paradoxaal genoeg uitte de geslaagde verbintenis tussen het huiselijke handwerken, vrouwen en het vrouwentijdschrift zich echter ook nog op een andere wijze. Deze had namelijk tegelijkertijd tot gevolg dat meer vrouwen het *publieke* domein betraden. Zo maakten bijvoorbeeld relatief veel vrouwen deel uit van de redactie van een handwerk tijdschrift, en wat nog belangrijker is: het handwerken zou één van de belangrijkste speerpunten worden

van de eerste Nederlandse vrouwenverenigingen Arbeid Adelt en Tesselschade. Beide verenigingen streefden er namelijk naar om de verwerving van inkomsten door vrouwen uit de hogere standen te vergroten en traden onder meer op als tussenpersoon bij de verkoop van handwerkproducten. Handwerken werd zo 'opgewaard' tot een manier voor vrouwen om zelfstandig een inkomen te verwerven.

Hier had de vrouw met wie deze uiteenzetting begon, Codien Zwaardemaker-Visscher, een duidelijke mening over. Er is al op gewezen dat zij als feministe bezwaar maakte tegen het eindeloze borduren waartoe ze veroordeeld was in haar jeugd. Waartoe dienden immers die eindeloze steken, dat eindeloze bewegen van de naald? Met welk doel maakte zij decoratieve borduurlappen, terwijl ze liever voor dominee wilde studeren? Het vele borduren leidde bij haar zelfs tot de verzuchting: 'Och was ik maar een jongen!'

Zo eenzijdig als Zwaardemaker-Visscher nu gekenschetst wordt, was zij echter niet. Hoewel ze borduren als een ondraaglijke tijdsverspilling had ervaren, kende ook zij, evenals vele andere feministes, het handwerken tegelijkertijd een emancipatorische betekenis toe.¹³ Ze steunde van meet af aan de initiatieven van de vrouwenvereniging Arbeid Adelt en kwam herhaaldelijk op voor vrouwen die via de verkoop van handwerkproducten wat geld probeerden te verdienen.¹⁴ Zwaardemaker-Visscher vond dus dat Arbeid Adelt belangrijk werk verrichtte, maar ze was ook kritisch. Veel 'werksters' boden hun handwerken namelijk anoniem te koop aan uit schaamte voor het feit dat ze voor geld werkten. Ze vond dat deze 'werksters' uit de anonimiteit moesten treden en dat zowel zij als hun familieleden trots mochten zijn op de gemaakte producten: 'dezelfde familie-betrekkingen die eerst zoo kleingeestig tegen dien eersten stap der openbaarheid zich verzetten, vinden daar later vaak juist een oorzaak van trots in'. Een gevoel van trots en eigenwaarde paste bovendien bij het hogere doel dat Arbeid Adelt nastreefde, namelijk 'de ontwikkeling van de geestelijke krachten en 't levensgeluk der vrouw', aldus Zwaardemaker-Visscher.¹⁵

Opmerkelijk genoeg deed ze deze emancipatorische uitspraken in één van de populaire mode- en handwerktijdschriften van dat moment, *Het Toilet. Het grootste en goedkoopste Modejournaal van Nederland*. Zwaardemaker-Visscher drukte de lezeressen van dit blad op het hart om trots te zijn op hun handwerkproducten. Maar, zo voegde ze er aan toe, als je dan borduurde, eindeloos borduurde, dan moest je het wel onder je eigen naam durven doen.

NOTEN

- 1 J.B. Zwaardemaker-Visscher, 'Toen en nu'. In: *Vrouwenarbeid (17-9-1898)*, p. 246-249. Citaat op p. 246.
- 2 Zie hierover: Johanna Naber, *Van onze oud-tantes en tantes*. Haarlem 1917, p. 192-195. Over het leven van Zwaardemaker-Visscher, zie Lotte Jensen, 'Jacoba Berendina Visscher (1835-1912)'. In: *Biografisch Woordenboek Nederland*. Onder red. van J. Gabriëls e.a.
Raadpleegbaar via <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn6/visscher>
- 3 Deze titels zijn gelicht uit *Brinkman's catalogus der boeken, plaat- en kaartwerken, die gedurende de jaren 1833 tot en met 1849 in Nederland zijn uitgegeven of herdrukt*. Amsterdam 1858. Op basis van een inventarisatie van de daarin vermelde titels kan worden geconcludeerd dat vanaf circa 1840 het aantal handwerkuitgaven hier te lande aanzienlijk toeneemt.
- 4 Voor een historisch overzicht van Nederlandse vrouwentijdschriften, zie Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw*. Hilversum 2001.
- 5 'Elize of de gevaren der werkeloosheid'. In: *Penélopé* 1 (1821), 'Lektuur', p. 79-106. Citaat p. 105.
- 6 A.B. van Meerten-Schilperoort, *Uitspannings-uren voor ligchaam en geest; der Nederlandsche jeugd aangeboden*. Schoonhoven 1838, Tweede, verbeterde druk, iii-iv.
- 7 Voor gedetailleerde informatie over de vindplaats en samenstelling van deze bladen, zie de bibliografie van vrouwentijdschriften in Jensen 2001 (noot 4), p. 242-261.
- 8 Zie over de *Aglaja*: Lotte Jensen, "'Geheel aan de Vrouwelijke Kunne toegewijd". Nederlandse vrouwentijdschriften in de achttiende en negentiende eeuw'. In: *Van Zeep tot Soap. Continuïteit en verandering in geïllustreerde vrouwentijdschriften*. Tent. Cat. Persmuseum, Amsterdam, bij de gelijknamige tentoonstelling 22 april-26 sept. 2004, p. 22-37, p. 84-85.
- 9 Voor een uitvoerige beschouwing over de ethische noties van het handwerken, zie Jensen 2001 (noot 4), p. 99-107.
- 10 Zie de correspondentierubrieken in *Aglaja* vol. 9 (1856) en vol. 17 (oktober 1864), 5.
- 11 *Aglaja* vol. 2 (1849), 'voorbericht', i.
- 12 Josine Blok, 'Hemelse rozen door 't wereldse leven. Sekse en de Nederlandse burgerij in de negentiende eeuw'. In: Remieg Aerts en Henk te Velde (red.), *De stijl van de burger. Over Nederlandse burgerlijke cultuur vanaf de middeleeuwen*. Kampen 1998, 123-156.
- 13 Zie voor die 'ambivalentie' van het handwerken ook Mineke van Essen, 'De ambivalentie van het handwerken'. In: *Historica* 19 (1996) 2, p. 9-11.
- 14 In 1870 riep Betsy Perk in het tijdschrift *Onze Roeping* haar lezeressen op om steun te betuigen bij de oprichting van Arbeid Adelt. In het bestand van mogelijke leden dat zo te stand kwam, bevindt zich ook de naam van Zwaardemaker-Visscher. Zie *Onze Roeping* (5 nov, 1870), bijblad.
- 15 Geciteerd in *Het Toilet. Het grootste en goedkoopste Modejournaal van Nederland* (15 okt. 1878), p. 8.